

Данијела Велимировић

*Одељење за етнологију и антропологију
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
dvelimir@f.bg.ac.rs*

Оне су биле свуда – стизале су све: културна конструкција хероина новог доба (1945-1951)*

Апстракт: Послератни захтеви за преобликовањем друштва, човека и његових навика изискивали су и план преображаја духа жене. Стари кодови женствености морали су да падну у заборав. Овај рад бави се конструкцијом "нове жене" обликоване према моделу Ничеовог натчовека. Социјалистичка хероина била је смела ратница, предана радница, ненадмашна ударница, пожртвована дародавка добровољних радних сати, посвећена Мајка, ревносна домаћица, просветитељка, учесница фискултурног покрета и самосвесна политичарка. Радикална промена дискурса као знак Револуцијом остварене победе над развлашћеном буржоазијом била је условљена потребом обнове разрушене земље и испуњења амбициозно замишљеног петогодишњег плана. Андрогина жена градила је вредно и ратоборно, раме уз раме са мушкарцем, социјализам и "срећнију будућност". Но, радикални искораци били су праћени и задржавањем извесних традиционалних родних улога. Упадљиво одсуство мушкараца из кућне сфере (спремање куће, васпитавање деце) сведочи о томе да револуционарне референце нису биле потпуно еманципаторске, како се то на први поглед може учинити.

Кључне речи: женственост, женскост, идеологија, социјализам, ФНРЈ

Крај Другог светског рата донео је темељно преуређење југословенског политичког, економског и социјалног система. Марксистичко-лењинистичко учење обезбедило је идеолошке оквире и смернице за преобликовање целокупног друштва. Опоначање совјетске револуционарне праксе у свим сферама живота постало је друштвени императив. Ланчане кампање које је покретао режим са циљем агитације и пропаганде требало је да усаде мржњу према буржоаским вредностима и културним категоријама и тако обезбеде поништавање претходне историје. Укидањем монархије и вишестраначког система радикално је измењена историјска

* Рад је резултат истраживања на пројекту "Трансформација културних идентитета у савременој Србији и Европска унија", бр. 177018 који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

путања. Хијерархијски уређена КПЈ преузела је послове управљања државом и постала нови центар политичке моћи. Насилан преображај својинских односа обликовао је привредно окружење према новим параметрима. Најважнија привредна постројења подржављена су још 1945. године, да би Закон о национализацији крупних предузећа из 1946. установио званичну економску превласт државне својине над приватном. Предратна привредна елита окарактерисана је као експлоататорска, а њен удео у економији земље постао је безначајан. Снажење државне интервенције у привреди и прелазак на планску производњу у другој половини 1946. године укоренио је нову етапу у функционисању државе и друштва. Закон о петогодишњем плану развика народне привреде Југославије за период 1947-1951. усвојен од стране Народне скупштине ФНРЈ априла 1947. године ставио је акценат на убрзану индустријализацију и централизовану акумулацију, као једине исправне мере за извлачење земље из наслеђене привредне и културне заосталости. Примарни циљ плана био је развој тешке (базичне) индустрије као предуслова за развој "лакших" индустријских грана, саобраћаја и пољопривреде. Дистрибуција добара поверена централним органима власти заживела је као остварење визије радикално преображеног друштва у којем нема места за класне и социјалне разлике. Свеобухватне структурне промене биле су праћене и захтевима за унутрашњим променама сваког припадника друштва. Њихов крајњи циљ био је култивисање "социјалистичке личности" с новим потребама, навикама и вредностима, која живи у складу с потребама друштва као целине и потпомаже остварење новог система (Stitzel 2005, 1). Једнодушје у изградњи новог, праведнијег друштва требало је заувек да избрише егоистичне импулсе, саможивост и појединачне интересе. Тоталитарни захтеви за променама индивидуа означили су почетак доминације историје над свакодневицом.¹

Установљени процеси декултурације и рекултурације који су, између осталог, мењали јавну слику појединца, требало је да резултирају и дефинисањем "нове жене" као слободне и друштвено одговорне грађанке. Нови макропараметри родних идентитета били су дефинисани од стране државе. До тада преовлађујући дискурси женскости, који су жену конструисали као домаћицу, одгојитељку, блиску природи, незрелу за питања политике, емоционалну, ирационалну и изнад свега рањиву, морали су завршити на ђубришту историје. "Нова жена" била је првенствено дефинисана као она која активно доприноси изградњи социјализма преузимајући економске, алтруистичке, културно-просветне, практичне, мајчинске, моралне и политичко-идеолошке дужности. Дакле, дискурси ак-

¹ Због колективне преданости идеологијама фашизма, нацизма и комунизма Андреј Митровић двадесети век назива веком идеологија (Митровић 1992, 14-23).

тивне жене која учествује у економском, друштвеном и политичком животу заједнице и истовремено брине о потомству, обезбеђивали су референтни оквир, нов начин тумачења света и нова значења.

Жена ратница

Иако су напори да се дефинише "нова жена" били нарочито интензивни у првим послератним годинама, камен темељац радикално другачијег женског обличја постављен је још у време Другог светског рата. У Наредби Врховног штаба НОВ из 1941. године стоји: "У спискове војних обвезника уврстити и имена партизанки од 17 до 45 година које се добровољно јаве у редове бораца" (Todorović Uzelac 1987, 129). Жене ратнице као феномен новије историје² ступиле су на историјску позорницу одбацивши "лажне слике слабијег пола" (Todorović Uzelac 1987, 129):

"Прве бомбе, прво оружје које се преноси и сакрива, носе жене у корпама, дечјим колицима, под капутима. Тако је било у Београду, тако у Загребу, Љубљани и Сплиту – свуда. Прве жене које одлазе да дижу устанак, обилазе терен, иду као курири, узимају пушку у руке – то су оне најсвесније. Њима се приближују спонтано, искрено, али још неорганизовано масе, дотада пасивних мајки, жена, сестара, кћери. Ништа није било тешко тим новим херојима. Ни мучења, ни вешања, ни крваве каме којима су отсецане руке и ноге – ништа није могло да заплаши, поколеба талас херојства родољубивих жена, ништа није могло да спречи њихову пуну помоћ партизанским одредима а доцније бригадама, дивизијама и корпусима. Оне су биле свуда – стизале су све... Стотине жена борило се и бори се још с пушком у руци. Хиљаде њих нежно и стручно превијају ране, износе рањене другове из борбе. Хиљаде њих неуморно преду, плету и шију – све за наше борце. Хиљаде њих копају, сеју, жању, спремају храну. И хиљадама је то признато. Поносно носе официрске чинове многе неустрашиве жене-борци. Сијају се одликовања на стотинама храбрих женских груди. Хиљаде њих стекле су поверење народа, те као претставници народних власти организују позадину..." (*Политика*, 8. март 1945).

Еманципација жене од домаћице у ратницу "потврђена је њеним местом у првим борбеним редовима" (Todorović Uzelac 1987, 130) и сваком другом виду доприноса ратним прегнућима. Милитаризована жена с пушком у руци и одликовањем на прсима, спремна на херојска дела и егзекуцију демонстрирала је нову женску агенсност и патриотски ангажман:

² Герилске ратнице појавиле су се најпре у 19. веку у борбеним редовима бројних покрета за национално ослобођење. Комбинација тих пракси и идеолошких концепата 20. века (пре свега оних леве оријентације) изнедрила је појаву жена ратница најпре у Шпанији, а затим у скоро свим европским земљама у којима је било антифашистичких покрета за време Другог светског рата (Slapšak 2001, 207).

"Партизанке су се, прихватајући појам једнакости у најрудиментарнијем облику, одрекле нормалног 'женског' живота, и прихватиле ризик смрти, рањавања, заробљавања и мучења, дакле екстремни мушки третман" (Slapšak 2001, 207).

Тако жена ратница није била Косовка девојка "уде ... среће" која "преврће по крви јунаке", већ неустрашиви борац спреман на саможртвовање.³ Она је личила на "Кунову партизанку – измучену али очеличену ношењем рањеника и пушке" (Todorović Uzelac 1987, 130). Њена љубав према слободи и њена посвећеност борби и партизанском покрету били су ван премца. Морално супериорна, одана, ангажована, снажног духа и поносна она је била спремна да у сваком тренутку поднесе жртву колективу. Жена-ратница отелотворавала је модел нове лојалне грађанке-патриоте, која се не плаши да ступи у свет којим је до тада доминирао мушкарац. "Женственост, сексуалност, материнство – све је то добровољно предато у руке мушкој власти, на основу уговора, мање или више јасно постигнутог, о будућим правима и будућој једнакости у бољим животним околностима" (Slapšak 2001, 207). Спремна да предузме натчовечанске напоре зарад општих циљева слободе и равноправности, жена ратница израсла је у икону модерног доба.

Радна жена ("трудбеница")

Са завршетком рата није се завршила друштвена улога жена. Културна конструкција хероине новог доба бескомпромисно је уздрмала предратни конзервативни модел женствености. У вртлогу револуционарних промена социјална асиметрија требало је да заувек остане део неславне буржоаске прошлости. Међутим, за равноправно учешће жена у социјалном, економском, културном и политичком животу биле су неопходне правне претпоставке. Комунистичка партија као носилац политичке моћи и промотер идеје родне једнакости различитим законским и нормативним актима брисала је баријере на путу жене ка остварењу потпуне равноправности. Темелј правне егалитарности полова поставио је Устав Федеративне Народне Републике Југославије из 1946. године, који је гарантовао равноправност жена и мушкараца "у свим областима државног, привредног и друштвено-политичког живота" (*Службени лист ФНРЈ*, 1. фебруар 1946, 77). Из уставног оквира произашли су други законски акти, који су омогућили историјски успон жене и постепено друштвено кретање ка укидању родних разлика.

³ Од 100 хиљада жена колико их је учествовало у партизанском покрету, у борби је страдала четвртина, види у Todorović Uzelac (1987, 128).

Званична производња дискурса активне жене имплицирала је нове женске улоге. Шта "нова жена" треба да ради опирало се традиционалним представама, које су стратешки постављале жену у приватну сферу дома. Како се простор више није родно конструисао, жене су припадале не само кући, већ и јавном домену. Самим тим апострофирање "женске природе" било је замењено нагласком на раду и прегнућима. Јавно обзнањени излазак из света традиције означио је и почетак масовног запошљавања жена. Године 1947. у Југославији је било запослено 337.000 жена, а само у Београду у току 1948. запослило се њих 15.500 (Гудац Додић 2006, 55).⁴ Отворени приступ плаћеном раду омогућио је женску независност и отворио могућности за брисање разлика међу половима/родовима. Трансформисање традиционалних образаца родних односа представљало је моћан симбол остварене победе над предратним поретком.

Нова комунистичка идеологија концептуализовала је рад као однос према држави. Рад се видео као значајна форма социјализације, а радни колектив као примарно место социјалне интеграције мушкараца и жена (Ashwin 2000, 10). Но, женска укљученост у послове није само поткопавала темеље традиционалне породице и субординацију жена, већ је омогућавала успех пројекта изградње земље и њене индустријализације. Тежња за што бржим привредним развојем и релативан недостатак мушког кадра, условљен страдањем у рату, захтевали су значајнију улогу жена у друштвеној производњи. Жена која пожртвовано и самопрегорно ради на обнови и успостављању порушених саобраћајних веза, поправци фабрика и свесрдним залагањем и ванредним напорима пребацује прописане радне норме, сврставајући се у редове вишеструких ударница, постала је врхунски идеал. На историјској позорници појавила се вредна "трудбеница", која је себи амбициозно поставила задатак да преуреди свет:

"Нови ликови жена израстају и формирају се по нашим селима и градовима. Жене ударнице раде по пољима и њивама, по фабрикама, канцеларијама, на свим привредним и културним пословима, у јавном политичком животу данашњице. Њихов прилив све је већи и снажнији" (*Политика*, 12. јул 1945).

Пропагирани култ такмичарства зарад веће продуктивности преобликовао је рад у спортску дисциплину (Ковачевић 2007, 120). Жена која односи победе на радним такмичењима заменила је неустрашиву партизанку која се бори за слободу и социјалну правду. Афирмисање рада као врховног начела донело је културолошки заокрет који је одредио нове вредности и значења. Постреволуционарни дискурси о ударницима кон-

⁴ Просечна стопа раста запослености жена била је виша од просечне стопе раста запослености мушкараца. У односу на 1945. годину, број запослених жена 1949. увећао се четири пута, а број запослених мушкараца три пута (Гудац Додић 2006, 56).

струисали су рад и као дужност према Друштву, Социјализму и Будућности подстичући радни елан и индивидуалне напоре до неслућених размера. У говору ударницима, новаторима и рационализаторима Србије, Јосип Броз Тито подвукао је нови аспект рада:

"Јер, бити ударник не значи само радити да се више заради, не значи радити само за себе. То је од трећестепеног значаја и то ви сами знате. Бити ударник значи имати високу свијест и радити за заједницу, за бољу сутрашњицу, за читав народ, значи – дати све од себе у корист читавог народа" (*Политика*, 11. фебруар 1948).

Јединке које нису обузете собом, које узимају у обзир општи интерес требало је да однесу превагу над себичним, атомизованим индивидуама.

Дијалектика истицања у циљу изградње боље будућности резултирала је установљењем Ордена хероја рада. Међу добитницима овог вредног одликовања биле су и жене. Надежда Љубојевић, радница Државног текстилног предузећа "Октобарска слобода" била је прва Југословенка која је добила признање "хероја рада" (*Политика*, 12. јул 1945). Доба продуктивности, делотворности и жртвовања изнедрило је и задивљујуће радне подвиге. Тако је Милена Павловић, радница фабрике текстила "Стаљинград" опслуживала укупно дванаест разбоја (*Политика*, 6. март 1949).

Пропагирање "хероине новог доба" повлачило је за собом и укидање изразитог противстављања полова/родова на пољу рада карактеристичног за индустријско друштво. Жене су подстицане да преузимају "мушке послове": оне су постале столари, грађевински радници, трактористи, отправнице возова, рудари, порезнице, скупљачи обавезног откупа. Оне су почеле "да заузимају и најодговорнија места, почев од министара, народних посланика, одборника до директора и шефова у разним привредним предузећима" (*Политика*, 15. децембар 1947). Поврх тога, жене су ушле и у универзитетски забран. Вида Томшич 1949. године изнела је податак да је у служби на три универзитета било 60 асистенткиња, три доценткиње и три професорке (*Политика*, 9. март 1949). Поништавање одсечних разлика између родова конструисало је жене у равноправан субјект и доприносило изградњи новог женског достојанства.

Време обнове и изградње земље није дозвољавало одмор и предах. Изградња "свете Будућности" изискивала је не само масовно плаћено ангажовање, већ и добровољан рад. Животност духа жене су показивале у војним болницама, на пољима сакупљајући летину, за шиваћим машинама и у масовним радним акцијама. Изградња најзначајније саобраћајнице – аутостраде "Братство и јединство" била је заједнички подухват жена и мушкараца. "Мишићава од лопате и мотике, ударница радних бригада" сведочила је "својом монументалном женственошћу (Аугустинчићеве и Росандићеве стамене жене) о снази и плодности, тако неопходној за друштвено-економску и демографску обнову" (Todorović Uzelać 1987, 133).

Жене и културно-просветни рад

Осим "трудбенице" која преданим радом и рационализацијом производних задатака доприноси бољитку сутрашњице, штампа је промовисала и жену која захтева да се у образовању изједначи са мушкарцима. Једнак простор медији су посветили и оним женским иконама које су им свесрдно помагале на том историјском задатку. Како је након завршетка Другог светског рата борба против неписмености окарактерисана као један од примарних циљева културне политике КПЈ, дискурси који су школство и образовање представљали као егалитарне институције осигурали су своју доминантну позицију. Уклањање евидентних културних разлика било је саставни део подухвата изградње хуманијег и праведнијег социјалистичког друштва. Пошто су већину неписмених чиниле жене,⁵ њихово описмењавање било је од прворазредног културног значаја. Различити друштвени и политички субјекти (комисије за сузбијање неписмености, комисије и одељења за агитацију и пропаганду, Народни фронт, АФЖ, синдикат и омладина) били су ангажовани на организацији масовних аналфабетских течајева (Dimić 1988, 129-131). Ипак, највећи допринос женском описмењавању дао је Антифашистички фронт жена Југославије. Радом на културном и просветном подизању, ова организација помогла је женама да закораче у свет индивидуализације изван традиционалних окова прошлости. За само три послератне године проценат неписмених жена на територији ФНРЈ смањен је са 56,4 одсто на 34 одсто (Todorović Uzelac 1987, 131). Ослобађајуће могућности нудили су и бројни курсеви за професионално усавршавање жена (попут курсева кројења и шивења) које су покретале различите институције.

"Мајка-трудбеница"

Према официјелном дискурсу, "нова жена" која самопрегорно испуњава радне задатке није смела да запостави улогу мајке. Шта више, једини друштвено пожељан вид изражавања женске сексуалности било је материнство. Моралне дужности (репродукција, брига и васпитавање деце) свесрдно су пропагиране. И поред социјалне трансформације, родна политика југословенских комуниста почивала је на традиционалном концепту "природних" полних разлика. Одсуство мушкараца из сфере бриге о деци било је одређено њиховим различитим биолошки дефинисаним

⁵ Према подацима из 1931. године на подручју Војводине неписмених жена било је 23,6 одсто, у ужој Србији 78,3 одсто, а на Косову и Метохији 93,9 одсто (Гудац Додић 2006, 27).

улогама. Тако је својеврсна "комбинација радикализма и традиције" (Ashwin 2000, 11) одредила послератну концептуализацију рода. Како културом уважена улога мајке није смела бити доведена у питање темељним преображајем женске позиције, жене су биле позване да усагласе материнство као "природну" судбину с одговорностима у јавној сфери. Доминантна конструкција "мајки-трудбеница" подразумевала је хармонизацију дужности према породици и деци и професионалним активностима. Успешност на овом пољу могла је бити и награђена. На манифестацији под називом "Дечија недеља"⁶ делиле су се награде мајкама с петоро и више деце до 18 година старости, "које су своју децу примерно однеговале и васпитале", те дипломе мајкама "за најбоље однеговану децу" (*Политика*, 29. август 1949).

Осим тога што су бринуле о својој деци, "мајке-трудбенице" биле су позване да помогну деци без родитеља, сиромашној деци, дечјим домовима и уопште дечјим установама. Уместо ускогруде љубави мајке према потомству, "нова жена" требало је да негује мајчинску љубав тако да она укључи сву децу свеколике друштвене заједнице. Према владајућој идеологији, "егоистичан дух породице био је противан социјалистичкој етици" (Goldman 1995, 9). У преокретању дотадашње логике дистинкција између "моје" и "твоје" деце требало је да нестане. У складу с новим друштвеним императивом "мајка-трудбеница" требало је да се потчини још једном колективном правилу. Она је морала да покаже солидарност с другим мајкама на сваком месту и у свакој прилици. Иницијативом делатница АФЖ-а на железничким станицама отворене су чекаонице за мајке с децом снабдевене млеком и млечним производима (*Политика*, 30. септембар 1949). Оснивање сабирних станица за мајчино млеко (*Политика*, 29. август 1949) било је још један вид друштвене праксе проистекао из експлозије дискурса узајамне одговорности и заједништва.

Друштвени нагласак на деци и њиховом васпитавању био је у уској вези с идеолошким циљевима режима. Држава је непосредно била заинтер-

⁶ "Дечја недеља" била је манифестација с многоструким функцијама. Поред тога што су приређиване забавне активности за малишане (вашари, излети, друштвене игре, пројекције дечјих филмова, позоришне представе и сл), у току трајања ове манифестације демонстрирали су се и резултати новог режима на пољу заштите мајке и детета (омасовљење дечјих додатака, отварање јаслица, вртића, саветовалишта за труднице, саветовалишта за дојенчад и малу децу, дечјих диспанзера и сл). Осим тога, "Дечија недеља" имала је за циљ да "мобилише широке масе активиста, а нарочито жена преко организације АФЖ-а, за помоћ народним властима у отварању што већег броја установа дечје заштите и неге и тиме омогући што масовније укључење жена у привреду" (*Политика*, 30. септембар 1949). У оквиру ове манифестације одржавана су и предавања намењена мајкама и деци о здрављу, хигијени, васпитању деце и сл. (Гудац Додић 2006, 116).

сована за квалитет будућих генерација (Issouпова 2000, 31). Иако су пропагиране слике плодности имале функцију подстицања демографске обнове, млади су превасходно конструисани као будући "градитељи социјализма". Жене као "природне" одгојитељке постале су медијатори између државе и деце, Партије и будућих нараштаја. Васпитачице у новоствореним обдаништима, учитељице у школама, активисткиње АФЖ – све оне као жене и мајке уводиле су децу у нове вредности и системе мишљења. Дечји или пионирски ресторани, отворани од 1949. на подстицај АФЖ-а⁷ верни су сведоци идеолошке индоктринације коју су спроводиле жене. Осим што су представљали простор на коме су малишани могли да се послуже различитим ђаконијама (сендвичима, чоколадом или соковима по повољним ценама), ови ресторани били су место идеологизације и политизације деце. У највећем објекту ове врсте који се налазио у Кнез Михаиловој улици ентеријер су, између осталог, красили зидни натписи попут "Школа треба да буде ковачница нових људи" и "Тито – највећи пријатељ младих" (*Политика*, 17. јул 1949). И "Дечија недеља" као манифестација под покровитељством АФЖ-а била је жигосана обрисима идеолошке наобразбе. Тако је почетак прославе "Дечије недеље" 1949. био обележен:

"дефилеима пионира, паљењем логорских ватри на местима историских догађаја из Народноослободилачке борбе и свечаним приредбама и академијама уз суделовање културно-уметничких друштава и наших културних и уметничких радника" (*Политика*, 30. септембар 1949).

Тоталитарни подухват изградње нове "социјалистичке личности" која дела према заједничким покретачким плановим, и увођење у партизанску ослободилачку политичку културу били су на делу од најранијег узраста. Жене као мајке биле су незаобилазни чинилац у легитимизацији новог времена.

Жене су конструисане као носиоци идеолошке индоктринације не само на ширем друштвеном плану, већ и у контексту породице. Како је држава у младима видела будуће "градитеље социјализма", улога мајки није била ограничена традиционалним нормама васпитавања. Репродукција као јавна функција и наметнуто образовање у духу преовлађујућих социјалистичких вредности удаљили су материнство из домена приватности. У складу с тоталитарном идеологијом, жене су постале медијатори између државе и деце, а материнство је дефинисано као "социјална функција жене" (Issouпова 2000, 32), као женска дужност према држави.

Но, нове женске друштвене, економске и политичке улоге биле су у контрадикцији с идеолошким инсистирањем на архетипским представама одгојитељке. Тензија је донекле ублажена конструкцијом "мајке-труд-

⁷ Дечји ресторани били су намењени деци до четрнаесте године старости.

бенице" као жене којој држава тежи да пружи несебичну помоћ. Како се изоловано нуклеарно домаћинство показало као неефикасна организациона форма у новим условима, однос између државе и породице морао се променити. Установљена социјална политика подразумевала је различите видове помоћи запосленој жени. Најважнији вид подршке било је отварање дечјих обданишта и јаслица:⁸

"Жена која је с пушком у руци у народноослободилачкој борби извојевала достојно место у новом друштву, има могућност ... преко... обданишта да активно учествује у привредном, културном, државном и друштвено-политичком животу народа. А у исто време, обданиште омогућава радној жени-мајци, да подигне физички здраву и духовно снажну децу, пуну животне радости и стваралачких тежњи" (*Политика*, 18. октобар 1945).

Сензибилне према женском питању, активисткиње АФЖ-а биле су нарочито агилне на овом пољу. У заједничким акцијама са локалном заједницом оне су суделовале у оснивању и опремању ових дечјих установа.

"Дечија недеља", замишљена као "недеља радости и забаве за децу", била је истовремено и простор за популарисање нових видова потпоре запосленим мајкама. Подстакнуте овим друштвеним стремљењима, поборнице АФЖ-а узеле су задатак да помогну отварање услужних сервиса – школских кухиња, крпионица, шивара, перионица... Мензе и ресторани друштвене исхране такође су били одговори на нагомилане женске обавезе.⁹ Као раднице, мајке и одгојитељке будућих генерација жене су заслужиле посебну бригу и заштиту. Родно обојени послови – подизање деце, прање веша и израда одеће, према официјелном дискурсу, морали су да постану државна скрб како би се жене, опхрване бројним дужностима, делимично растеретиле. Радничка држава требало је да преузме на себе традиционалне женске обавезе. Но, редефинисање односа између приватног простора домаћинства и јавног простора, у условима привредне заосталости и свеопште оскудице, било је утопијско. До 1950. године на подручју читаве Југославије било је отворено само 375 вртића и 151 јаслица. Перионице веша и други облици потпоре углавном су остали на нивоу покренуте иницијативе. Непосредна жеља за побољшањем услова живота жене чежњиво је чекала нека боља времена.

⁸ Савезна влада донела је 1948. године Уредбу о оснивању дечјих јасала и дечјих вртића.

⁹ Иако им је држава давала приоритет над осталим врстама угоститељских објеката, мензе и ресторани друштвене исхране нису дали задовољавајуће резултате, пре свега због високих цена, једнолично припремљених јела и непримених хигијенских услова (Селинић 2008, 59-70).

Жена и дом

Некадашња оријентација женских магазина, која је рад у домаћинству сматрала организационим принципом живота жена, није се у потпуности уклапала у алтернативне дискурсе женскости које је донело постреволуционарно време. "Како је домаћа сфера била поприште битке против ситнобуржоаских вредности које су кочиле изградњу социјализма, питање спремања куће, кућне хигијене и укуса било је од прворазредног значаја" (Buchli 2000, 41). Преобликовање целокупног друштва подразумевало је и редефинисање домаће сфере и артефаката:

"Нова схватања одбацују све сувишно у дому. Дом треба да је здрав и пријатан, али он више није магацин и изложба. Нова, данашња жена не треба да буде роб ствари.

Није тешко завести једноставност у дому. Треба одбацити све оно што нема свога правога разлога да је ту, што нема своје намене. Са тим баластом отпада и женино ропство дому. Држање у реду и чистоћи далеко је лакше и захтева мање времена" (*Дуга*, 22. јул 1945).

Овај исказ сведочи нам о водећој улози жена у производњи естетских вредности и социјалног значења дома. Иако се рад у кући дефинише као превасходно женска брига, он је морао бити предмет рационализације. У интересу хигијене и нове естетике која је налагала једноставност и функционалност, жена се морала ослободити несврхисходних објеката. Рационализација кућних послова и организација простора била је отворено непријатељска према буржоаским кодовима декорације, дарујући дому политичку димензију. Поврх тога, према преовлађујућој идеологији само овакав приступ уређењу домаћинства могао је да ослободи жену робовања кућним пословима. Тако се нова естетика свакодневног живота нашла у служби пројекта женске еманципације. Једноставност је требало да рад у кући учини ефикаснијим, ослобађајући жену за активно учешће у економском и политичком животу. Но, упадљиво одсуство мушкараца из сфере дома начинило је жене жртвама модернизацијског пројекта.

Жена и телесно вежбање

Пројекција тела "нове жене" кључна је за разумевање њеног идентитета. Идеализовано, здраво и снажно женско (и мушко) тело промовисано у новинским текстовима, на фотографијама и у јавним дебатама није било вредносно неутрално. Наглашавање мишићавости, активне физичке снаге и надметања – атрибута који су традиционално повезивани с му-

шкошћу установљавало је аршине новог времена. Да тело није било у функцији естетизације индивидуе, већ саставни део пројекта темељног преуређења друштва најбоље сведочи фискултурни покрет установљен 1945. године. Жене фискултурнице равноправно су учествовале у слетовима, Титовој штафети и такмичиле се у бројним спортским дисциплинама попут кроса, лаке атлетике или пливања:

"Задатак наше фискултуре јесте да обухвати све радне људе, да развије свестраног фискултурника, спремног на извршавање свих задаћа у изградњи земље и чувању њене независности...

У нашим данима фискултурни покрет и организације треба да потстрекавају своје чланове да засуку рукаве, да извргну беспосличаре руглу и презиру, да одгајају фискултурнике, да буду спремни на све жртве, на сва лишења да би се провеле у живот речи маршала Тита о изградњи и нашем петогодишњем плану. Из редова наших фискултурника треба да ничу стотине и стотине ударника у изградњи земље, да они ударника-фискултурника поставе на место најцењенијег човека, који не познаје граница у раду за народ".¹⁰

Идеолошки заокрет ка доктрини која подразумева жртвовање особа, оданост, верност и културно слављење рада одредио је природу фискултурног покрета.

Но, овај покрет није био само проносилац паролe "Јачај тело за рат и рад".¹¹ Слетови као највиши спортско-уметнички израз фискултурника били су и манифестација идеологије "братства и јединства" југословенских народа (*Политика*, 30. мај 1945). У том погледу фискултурни покрет био је присно повезан са соколством из времена диктатуре краља Александра, које је било прожето "буржоаском либералном универзалистичком теоријом о превазилажењу националних, верских и социјалних супротности у друштву" (Žutić 1991, 42). Но, није само идеологија југословенства и хармоничких националних односа повезивала ове покрете. Неизоставну матрицу соколске организације такође је чинила идеја јачања тела зарад подизања одбрамбене моћи земље (Žutić 1991, 65). Иако се фискултурни покрет формално настављао на југословенско соколство, културно слављење рада и култ Титове личности као мобилизатора опште модернизације земље давали су му специфичну ноту.

¹⁰ Из предавања Славка Комара, председника Комитета за фискултуру при влади ФНРЈ (*Политика*, 6. јануар 1947).

¹¹ Ова парола делимично је повезивала фискултурни покрет с нацистичком физичком културом. "Немци су вежбали 'челичнојакe мишиће и чврсто тело' да би представљали отелотворење херојског аријанизма и одбранили *Volk* у сталној расној борби" (Đulićanoti 2008, 169).

Физичка култура у функцији преображаја појединца и заједнице одражавала је прекомерно веровање у спорт и његове функције. "Претерано веровање у спорт доводи до његове митологизације, јер се на спорт гледа као на неку нову врсту религије која треба да омогући остварење водећих идеала" (Koković 2007, 321). Тако је и дисциплиновано и деперсонализовано тело у слетовима фискултурника одражавало вредносне оријентације постреволуционарног друштва. Оно је поседовало потенцијал да покрене људе у име радикалних друштвених промена. Једнодушне акробације фискултурника промовисале су у врхунске патриотске вредности самопрегоран рад, физичку снагу и ауторитет равноправних међународних односа. Оне су представљале позив друштву да се прибере, на време преуреди и досегне економски и културни успон. Посредством спорта као нове врсте религије доминантне групе стварале су "легитимна тела" (Ђулијаноти 2008, 163), која осликавају јединство нације као свето и тако повећавају органску солидарност, необично важну у временима успоставе радикално новог друштвено-економског система. У основи концепције националне лојалности лежао је императив пропагиране класне солидарности. Наравно, идеолошка кодификација спорта у раном југословенском социјализму подарила је и женском телу атрибуте самонадмоћи и тако га сврстала у део грандиозног пропагандног пројекта.

* * *

Из свега наведеног да се закључити да су "тотализацијски дискурси" (Фуко) о темељној промени човека, његовог свакодневног живота и артефаката најавили, између осталог, друштвену смрт старих кодова женствености. У постреволуционарном периоду претходне родне улоге биле су предмет темељне деконструкције. "У почетку, креација нове жене била је део целовитог пројекта савладавања природе" (Bartlett 2004, 150). "Нова жена", али и "нови мушкарац", обликовани су према узору Ничеовог Нат човека (Bartlett 2010, 14). Према доминантном културном моделу, она је неустрашива ратница, самопрегорна радница, ненадмашна ударница, несебична дародавка добровољних радних сати, самосвесна полазница аналфабетског течаја, просветитељка, посвећена Мајка, авангардна политичарка, успешна спортисткиња Њега красе једнаки атрибути, али је упадљиво одсутан из кућне сфере. Но, иако је рад у дому био неприкосновени домен женског деловања, он је морао бити предмет рационализације и државне бриге.

Пошто је освојила традиционално мушки простор, "нова жена", према преовлађујућем дискурсу, требало је да се одрекне женствености. Као и у бољшевичкој Русији 1920-их, крхко женско тело припадало је развла-

шћеном класном непријатељу. Међутим, за социјализам женствена тела и женственост по себи нису биле само производ декадентног буржоаског друштва. Нова друштвена елита прогласила их је за културне праксе отуђене у онтолошком смислу (Bartlett 2004, 150). Стога су женске обрине уступиле место прочишћеној, неизвештаченој прилици. Снажно, мишићаво тело било је отелотоврење телесног и моралног савршенства нове социјалистичке жене. Чедност и асексуалност допуњавали су идеалан *look*. Укидањем женствености као културне и онтолошке другости, женско тело је трансформисано у покретачку силу која има моћ да сруши друштвени простор буржоаског реда и покрене изградњу праведније и хуманије будућности.

Уопштено говорећи, социјалистички Натчовек имао је превасходно "мушке" атрибуте (подвижништво, такмичарство, контрола, самосавладавање, самопрегор). Наметнута идентификација једног друштвено-економског система (социјализма) с атрибутима једног рода (мушког) није била случајна. Модел стамене, мишићаве, андрогине жене која спремно корача до тада забрањеним, "мушким" стазама био је сврсисходан у време обнове земље и извршења амбициозно замишљеног петогодишњег плана. Маскулинизована жена као производ револуционарне идеологије откривала је динамичан однос између државе и друштва карактеристичан за прве године успоставе новог поретка. Ипак, ове радикалне промене биле су праћене задржавањем традиционалних улога кућне спремачице, одгојитељке и васпитачице.

Модел "нове жене" имао је још једну, наоко скривену, функцију. Жене су биле оруђе посредством којег је систем могао остварити повећану контролу над грађанством: њима је припало значајно симболичко место у политици југословенског социјалистичког система. Централна улога жена у дифузији нове културе и идеолошкој репродукцији колективитета демонстрирала је њену примарну лојалност држави. Тако је нова концептуализација рода уобличавала моћ државе над појединцем и омогућавала контролу спровођења идеолошких датости. Посматрано из ове перспективе, пропагирани модел женских улога био је колико еманципаторски, толико и инструменталан (Ashwin 2000, 5).

Литература

- Ashwin, Sarah. 2010. "Introduction: gender, state and society in Soviet and post-Soviet Russia". In *Gender, State and Society in Soviet and Post-Soviet Russia*, ed. Sarah Ashwin, 1-29. London: Routledge.
- Bartlett, Djurdja. 2004. Let them wear beige: the petit-bourgeois world of official socialist dress. *Fashion Theory* 8 (2): 127-164.

- Bartlett, Djurdja. 2010. *FashionEast: The Spectre that Haunted Socialism*. Cambridge: MIT Press.
- Buchli, Victor. 2000. *An Archeology of Socialism. Materializing Culture*. Oxford: Berg.
- Dimić, Ljubodrag. 1988. *Agitprop kultura*. Beograd: Rad.
- Đulijanoti, Ričard. 2008. *Sport: kritička sociologija*. Beograd: Clio.
- Goldman, Wendy Z. 1995. *Women, the State and Revolution: Soviet Family Policy and Social Life, 1917-1936*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Гудац Додић, Вера. 2006. *Жена у социјализму. Положај жене у Србији у другој половини 20. века*. Београд: ИНИС.
- Issouпова, Olga. 2010. "From duty to pleasure? Motherhood in Soviet and post-Soviet Russia". In *Gender, State and Society in Soviet and Post-Soviet Russia*, ed. Sarah Ashwin, 30-54. London: Routledge.
- Koković, Dragan. 2007. "Sport kao ogledalo društva". Поговор у *Sport i društvo: istorija, moć i kultura*, Grejam Skemler, 321-325. Beograd: Clio.
- Ковачевић, Иван. 2007. *Антропологија транзиције*. Београд: Српски генеалогски центар – Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета.
- Митровић, Андреј. 1992. *Ћудљива муза: огледи о историјском, научном и уметничком*. Ваљево: Милић Ракић.
- Slapšak, Svetlana. 2001. *Ženske ikone XX veka*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Селинић, Слободан. 2008. Друштвена исхрана у Југославији 1945–1950. *Архив: часопис Архива Србије и Црне Горе* 1-2: 59-70.
- Stitzel, Judd. 2005. *Fashioning Socialism. Clothing, Politics and Consumer Culture in East Germany*. Oxford: Berg.
- Todorović Uzelac, Neda. 1987. *Ženska štampa i kultura ženstvenosti*. Beograd: Naučna knjiga.
- Žutić, Nikola. 1991. *Sokoli*. Beograd: Angrotrade.

Извори

- Ј. Ј. 1945. Да ослобођена жена постигне више ... *Дуга*. 22. јул.
- Керн, Никола. 1945. Свака запослена мајка моћи ће да преда обданишту своје дете на старање и васпитање. *Политика*. 18. октобар.
- Кораћ, Смиља. 1945. Прва наша жена – херој рада Надежда Љубојевић. *Политика*. 12. јул.
- Непознат аутор. 1949. Дечји ресторани у Београду све су посећенији. *Политика*. 17. јул.
- Непознат аутор. 1948. Говор маршала Тита ударницима, новаторима и рационализаторима Србије. *Политика*. 11. фебруар.
- Непознат аутор. 1949. Градски одбор АФЖ-а организовао двомесечно такмичење поводом Дечје недеље. *Политика*. 29. август.
- Непознат аутор. 1947. Какав треба да буде нови физкултурник. *Политика*. 6. јануар.
- Непознат аутор. 1949. Организације АФЖ-а развиле су међусобно такмичење у раду на стварању дечјих установа. *Политика*. 30. септембар.
- Непознат аутор. 1945. Осми март међународни дан жена. *Политика*. 8. март.

- Непознат аутор. 1945. Проглас фискултурног одбора Југославије. *Политика*. 30. мај.
- Непознат аутор. 1949. Реферат претседнице АФЖ-а Југославије Виде Томшич поводом Међународног дана жена. *Политика*. 9. март.
- Непознат аутор. 1949. Такмичење радница у београдским текстилним фабрикама. *Политика*. 6. март.
- Непознат аутор. 1947. Жене Југославије учествују у решавању свих питања државне изградње. *Политика*. 15. децембар.
- Устав ФНРЈ. 1946. Глава 5. Права и дужности грађана. Члан 24. У: *Службени лист ФНРЈ* 1. фебруар 1946.

Danijela Velimirović

Department of Ethnology and Anthropology
Faculty of Philosophy, Belgrade

They Were Everywhere – They Got Everything Done:
The Cultural Construction of the Heroines of the New Age
(1945-1951)

The post war period posed a demand for the reshaping of society, people and their habits, and thus also necessitating a plan of transformation for the female spirit. The old codes of femininity had to be forgotten. This paper is concerned with the construction of the "new woman" shaped according to the model of Nietzsche's *Übermensch*. The socialist heroine was a fierce warrior, a devoted worker, an unparalleled shock-worker, a selfless volunteer, a loving Mother, an eager homemaker, an educator, a member of the Sports movement and a self-confident politician. The radical shift in discourse as a sign of Revolutionary victory over the disenfranchised bourgeoisie was caused by the need to rebuild the devastated country and to meet the deadline of the ambitious five year plan. The androgynous woman worked aggressively and diligently alongside the men, building Socialism and a better Future. Still, these radical changes went hand in hand with keeping certain traditional gender roles. The marked absence of men from the domestic sphere (housework, raising the children) indicates that the revolutionary references weren't entirely as emancipatory as they seemed at first glance.

Key words: femininity, womaness, ideology, socialism, FNRJ

Elles étaient partout – elles arrivaient à tout faire:
construction culturelle des héroïnes de la nouvelle époque
(1945-1951)

Les revendications d'après-guerre d'une mutation de la société, de l'homme et de ses habitudes exigeaient la transformation de l'esprit de la femme. Les anciens codes de féminité devaient tomber à l'oubli. Cette étude traite de la construction de la "nouvelle femme" façonnée d'après le modèle du surhomme de Nietzsche. L'héroïne socialiste était une guerrière hardie, travailleuse assidue, hyperproductrice invincible, donatrice dévouée d'heures de travail bénévoles, Mère dévouée, ménagère zélée, éducatrice, participante au mouvement de promotion d'activité physique et femme politique consciente d'elle-même. Le changement radical du discours comme signe d'une victoire de la Révolution remportée sur la bourgeoisie évincée du pouvoir était conditionné par le besoin de rénover le pays démoli et celui de réaliser le plan quinquennal ambitieusement conçu. La femme androgyne construisait avec assiduité et un esprit belliqueux, côte à côte avec l'homme, le Socialisme et un meilleur Avenir. Mais, des pas en avant radicaux étaient accompagnés de la conservation de certains rôles de genre traditionnels. L'absence flagrante des hommes de la sphère domestique (le ménage, l'éducation des enfants) témoigne du fait que les références révolutionnaires n'ont pas été entièrement émancipatrices, comme cela a pu le paraître au premier abord.

Mots clés: féminité, condition féminine, idéologie, socialisme, République fédérative populaire de Yougoslavie

Priljeno: 23.11.2011.

Prihvaćeno: 25.12.2011.